

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
Ім.М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ТІХОША Валентина Іванівна

ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК З
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В УЧНІВ 5-6 КЛАСІВ
ШКІЛ З РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ НАВЧАННЯ

13.00.02 - методика викладання (української мови)

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100313947

Київ - 1998

Робота виконана в Інституті педагогіки АПН України

- Науковий керівник - член-кореспондент АПН України,
доктор педагогічних наук, професор БІЛЯЗВ О.М.
- Офіційні опоненти - доктор педагогічних наук,
професор МЕЛЬНИЧАЙКО В.Я.
- кандидат педагогічних наук,
доцент КОРДУН П.П.
- Провідна організація - Одеський педагогічний інститут
ім.К.Д.Ушинського

Захист відбудеться "26" травня 1993 р. о
14 год.30 хв. на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д 113.01.01 у Київському державному педагогічному інституті
ім.М.П.Драгоманова (252030, м.Київ-30, вул.Пирогова, 9).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Київ-
ського державного педагогічного інституту ім.М.П.Драгоманова

Автореферат розіслано "26" квітня 1993 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої
ради
професор

Л.М.М.

Г.ЛОД М.Я.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми. Розвиток мовлення учнів, зміцнення їх мовленнєвих навичок та вдосконалення умінь точно і виразно передавати свої думки – одне з головних завдань навчання української мови в школі.

У мовленні головна роль належить слову як основи для формування думки. Діючи про культуру мовлення школярів, учитель неминуче приходить до необхідності ретельної роботи над лексикою. За результатами аналізу творів абітурієнтів Херсонського педагогічного інституту, без лексичних помилок написано лише 14,6%. Це переважно помилки на вживання слів у невласливому їм значенні та в побудові словосполучень з порушенням лексичних норм українського слововживання, що свідчить про невідповідність теоретичної підготовки учнів і лексичної роботи на уроках мови завданням, які ставляться до оволодіння усним і писемним мовленням.

Лексичні уміння учнів є обов'язковою умовою попередження і подолання лексичних помилок і недоліків.

Формування лексичних умінь набуває сьогодні особливого значення у школах з російською мовою навчання, де на вчителів української мови покладається відповідальність за оволодіння державною мовою на комунікативному рівні, а значить, і забезпечення в майбутньому можливості працювати в державних установах України без спеціальної мовної перепідготовки.

В основу сучасної методики навчання української мови в російських школах покладено праці В.І.Масальського, О.М.Білієва, Г.М.Іваниці і, Л.М.Симоненкової, М.І.Пентилжк, Г.Р.Передрій, І.С.Олійника, в яких розглядаються особливості викладання споріднених мов, сформульовані лінгводидактичні засади навчання української мови в російськомовній школі.

Загальний рівень вивчення української мови представниками національних меншин, до яких в Україні відносимо серед інших і російську, великою мірою залежить від ефективної методики, яка б відповідала сучасним завданням національної школи.

Особливий інтерес становлять методичні дослідження з лексики, оскільки формування лексичних умінь пов'язане з набуттям школярами знань про слово і є одним з основних шляхів збагачення словникового запасу учнів, засвоєння ними норм літературної мови, підвищення культури усного і писемного мовлення.

Як розділ науки про мову лексикологія виділилася лише в 30-і роки нашого століття після виходу в світ праці Л.А.Булаховського "Курс русского литературного языка" (Київ, 1934), в якій уперше був представлений цей розділ. У 50-і та 60-і роки в.Виноградовим, А.І.Смирницьким, А.А.Уфимцевою, М.М.Шанським, Д.М.Шмельовим, В.О.Добромисловим, Л.С.Паламарчуком П.Й.Горецьким, М.А.Жовтоброхом, А.А.Бурячком та іншими проведено фундаментальні дослідження проблем лексикології.

Розгортається методичні дослідження, спрямовані на визначення ролі лексики у формуванні умінь і навичок учнів 4-7 класів, розробляються зміст, принципи, методи і прийоми навчання лексики (М.Т.Баранов, Т.І.Чижова, В.А.Мізіна, І.С.Облішник, М.І.Лентилук, Л.М.Марченко та ін.).

З'явилася низка наукових праць з окремих питань методики формування лексичних умінь (М.І.Дорошенко, Л.М.Симоненко, М.І.Лентилук, І.С.Облішник, А.М.Іванова, В.Д.Узченко). Однак на сьогодні недостатньо опрацьовані деякі питання змісту роботи з лексикології в школі, зокрема, такі як: загальноосвітнє значення лексичних знань і умінь; зв'язок уроків з

лексикології з іншими предметами; зміст і структура лексикологічних понять; послідовність вивчення лексичних явищ, рівень їх засвоєння на різних етапах навчання; особливості засвоєння української лексики і формування лексичних умінь у школах з російською мовою навчання.

Ще Ян Амос Коменський у своїй "Великій дидактиці" говорив про необхідність опори на рідну мову учнів під час вивчення будь-якої нерідної мови.

Проблема врахування явищ і фактів рідної мови у навчанні лексики учнів національних шкіл особливо інтенсивно розроблялася Л.В.Щербою, А.С.Виготським, Т.Н.Гальперінім, Д.М.Богоявленським, О.М.Гвоздевим, Л.І.Божович, А.Є.Супруном, М.Б.Успенським, В.І.Масальським, І.Г.Чередниченком, О.М.Біляєвим та іншими. Учені всебічно висвітлюють питання білінгвізму і пов'язані з ним явища транспозиції та інтерференції. В українській лінгводидактиці розроблено умови оптимальної реалізації принципу взаємозв'язку у викладанні української і російської мов (О.М.Біляєв, В.Я.Мельничайко).

У той же час в українській методичній літературі немає спеціальних досліджень з проблем викладання лексикології у школах з російською мовою навчання. Недостатньо висвітлено систему роботи над вивченням лексики української мови у взаємозв'язку з рідною (російською) мовою.

Недостатня теоретична розробленість цих аспектів проблеми навчання лексики учнів визначили вибір теми наукового дослідження – формування лексичних умінь і навичок учнів 5-6 класів шкіл з російською мовою навчання.

Об'єктом дослідження є процес навчання української лексики в 5-6 класах.

Предмет дослідження – методика формування лексичних умінь і навичок учнів в умовах навчання української мови як другої, близької до рідної.

Мета роботи полягає у визначенні і науковому обґрунтуванні найбільш ефективних методів і прийомів навчання лексики в 5-6 класах, у розробці інтенсивної методики формування лексичних умінь і навичок у школах з російською мовою навчання.

У дослідженні перевірялася гіпотеза: Рівень сформованості лексичних умінь і навичок учнів підвищиться, якщо застосувати інтенсивну методику навчання лексики, в основу якої покладено засвоєння теоретичного матеріалу великими логічно завершеними частинами, найбільш раціональні методи і прийоми навчання та систему вправ, спрямованих на попередження та подолання лексичної інтерференції.

Відповідно до мети і гіпотези визначено коло завдань, які належало розв'язати:

1. Проаналізувати стан вирішення проблеми за науковими джерелами; вивчити масовий і передовий педагогічний досвід формування лексичних умінь у 5-6 класах.

2. Визначити рівень сформованості лексичних умінь учнів 5-6 класів російськомовних шкіл: а/ якість умінь і навичок; б/ типові лексичні помилки і причини їх появи.

3. Розробити інтенсивну методику формування лексичних умінь і навичок учнів 5-6 класів і експериментально перевірити її ефективність.

Методологічною основою дослідження є положення діалектико-матеріалістичної теорії про діалектичний зв'язок мови і мислення, історичний підхід до вивчення явищ, нерозривну єдність історії народу й розвитку його мови, специфіку розвитку мови взагалі і лексики зокрема.

Як теоретичні засади використовувалися результати психологічних досліджень про роль динамічного стереотипу у вивченні другої мови та роль досвіду у формуванні нових механізмів пізнавальної діяльності; висновки дидактів і методистів щодо специфіки уроку української мови в школі з російською мовою навчання, про вплив явищ транспозиції та інтерференції на рівень засвоєння нової /нерідної/ мови.

Для перевірки висунутої гіпотези була розроблена програма дослідження, яка включала теоретичні й емпіричні методи.

Теоретичний аналіз і синтез застосовувалися під час вивчення педагогічної літератури з обраної проблеми, відбору принципів, методів і прийомів навчання лексики, розробки системи вправ і методики їх застосування, узагальнення результатів експерименту та опису процесу дослідження. Емпіричні методи - педагогічні спостереження, анкетування, бесіди, педагогічний /констатувальний і формуючий/ експеримент - використовувалися в процесі вивчення і узагальнення передового педагогічного досвіду та перевірки ефективності запропонованої методики.

Дослідна робота проводилася з 1989 по 1992 рр. за експериментальною методикою в 5-6 класах шкіл з російською мовою навчання.

На першому етапі вивчено питання теорії та практики формування лексичних умінь і навичок, проведено констатуючий експеримент у школах м. Києва / № 48, 53/, м. Херсона / № 30, 31, 36/, м. Цюрупинська / № 2, 4/ Херсонської області, смт. Снігурівка / № 3, 4/ Миколаївської області, з'ясовано рівень лексичних знань і умінь, визначено рівень і характер труднощів у навчанні лексики української мови.

На другому етапі здійснювалася розробка інтенсивної методики формування лексичних умінь і навичок учнів 5-6 класів, підготовлено експериментальні матеріали.

На третьому етапі проводилася експериментальна перевірка ефективності пропонованої інтенсивної методики формування лексичних умінь і навичок учнів 5-6 класів шкіл з російською мовою навчання у школах м. Києва / № 48, 53/, м. Херсона / № 31, 36/, м. Цюрупинська / № 4/, смт. Снігурівка / № 3/ Миколаївської області.

До участі у формуючому експерименті залучено 15 учителів української мови і 899 учнів, з них 474 навчалися в експериментальних класах. Результативність експериментального навчання визначалася на основі нашої роботи як учителів в експериментальних класах, спостережень за роботою вчителів і учнів, за допомогою якісного і кількісного аналізу контрольних зрізів, враховувалися відгуки вчителів про доцільність пропонованої методики.

Н а у к о в а н о в и з н а дослідження: методика формування лексичних умінь учнів 5-6 класів шкіл з російською мовою навчання вперше стала об'єктом монографічного вивчення, розроблені наукові основи інтенсивної методики формування лексичних умінь учнів з урахуванням принципу взаємозв'язку у викладанні української і російської мов.

Т е о р е т и ч н а з н а ч у щ і с т ь дослідження полягає у науковому обґрунтуванні методів і прийомів, визначенні засобів формування лексичних умінь і навичок учнів у специфічних умовах російськомовної школи.

П р а к т и ч н е з н а ч е н н я дослідження. Основні положення, висновки та методичні рекомендації можуть бути використані в процесі вдосконалення шкільних програм та підручників української мови, у лекціях для студентів педагогічних вузів, у перепідготовці учителів-словесників, у практичній роботі вчителя, в розробці дидактичного матеріалу з лексики та створенні наочності /таблиць, схем-опор тощо/, під час педагогічної практики студентів.

На захист виноситься:

1. Обґрунтування ефективності пропонованих методів, прийомів і засобів формування лексичних умінь і навичок учнів 5-6 класів російськомовних шкіл.

2. Методика організації роботи з лексики у процесі навчання української мови в 5-6 класах.

А п р о б а ц і я роботи. Результати дослідження знайшли своє відображення у виступах на Всеукраїнській науково-методичній конференції "Шляхи і засоби підготовки вчителя української мови і літератури на сучасному етапі" /Херсон, 1992/, науково-теоретичних конференціях Херсонського педагогічного інституту /1991, 1992/, присвячених проблемам підвищення ефективності навчально-виховного процесу в школі, у лекціях на курсах перепідготовки вчителів, у доповідях на засіданнях районних і міських методоб'єднань та науково-практичних семінарах учителів української мови Херсонської та Миколаївської областей.

З теми дисертації опубліковано 5 статей у ж. "Українська мова і література в школі" та науково-методичних збірниках.

Вибір теми, мета і завдання визначили структуру і обсяг роботи.

Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку основної використаної літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обгрунтовано вибір теми, визначено загальну концепцію, об'єкт, предмет і мету дослідження, сформульовано роботу гіпотезу, з'ясовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення одержаних результатів, викладено положення, які висюються на захист.

У першому розділі - "Лінгводидактичні основи формування лексичних умінь і навичок учнів" - аналізуються лінгво-методичні основи навчання лексики, визначається вплив психологічних та соціолінгвістичних факторів на формування лексичних умінь учнів російськомовних шкіл.

У лінгвістичній літературі слово як основна базисна одиниця мови розглядається Л.В.Щербом, Л.А.Булаховським, З.Б.Зиноградовим, І.К.Білодідом, С.І.Ожеговим, А.А.Уфінцевом, Д.М.Шмельовим, М.М.Шанським, В.В.Степановом, В.С.Ваденком, М.Л.Кочерганом та іншими з різних точок зору: звукової, семантичної, граматичної, синтаксичної. Спільним у їхніх працях є вивчення слова з позицій його вживання, тобто розгляд лексичних одиниць з боку їх функціонування у зв'язному тексті, що обумовлює органічний зв'язок роботи над значенням, вимовою, запам'ятовуванням звукової форми слова і правилами сполучуваності слів.

Знання лексичного значення слова й уміння визначати його дуже важливе для поповнення словникового запасу учнів і розвитку їхнього мовлення. Засвоєння певного поняття допомагає школярам свідомо сприймати його граматичну форму і синтаксичну функцію.

Теоретичною базою для роботи над засвоєнням лексичних понять, формуванням лексичних умінь і навичок на уроках мови є розділ "Лексика" /"Лексикологія" з 1991 р./, уведений в шкільну програму з 1970 року. Засвоєння програмового матеріалу дозволяє сформувати в учнів певні поняття про значення слова, багатозначність, про омоніми, синоніми, антоніми; про джерела поповнення словникового складу мови, різні шари лексики тощо.

Організована на основі цих знань лексико-семантична і лексико-стилістична робота, розкриття функціональної ролі слова під час вивчення всіх розділів шкільного курсу забезпечить сформованість лексичних умінь і навичок, стане вирішальним фактором у виробленні літературних норм слововживання, культури усного і писемного мовлення учнів.

Порівняльний аналіз лексичного складу української і російської мов представлений у працях Л.А.Булаховського, Г.П.Імакевич, Т.К.Черторизької, М.Я.Брицина, М.А.Мовтобриха, Н.А.Пашківської та інших учених. Традиційно виділяються в обох мовах такі групи лексики: спільнослов'янська, спільно східнослов'янська, старослов'янська, лексичні запозичення та інтернаціоналізми, а також слова власне українські - в українській та власне російські - у російській мові. У словниковому складі української і російської мов є певний спільний фонд, який дає можливість, навчаючи української мови учнів-росіян, спиратися за теоретичні знання з лексики, набуті ним: на урок російської мови, що створить умови для вироблення уміння диферен-

цівати відмінності, виділяти специфічні явища у кожній із мов.

Особливість роботи над засвоєнням лексики української мови в школах з російською мовою навчання визначається складністю її сприйняття /при значній подібності – великі відмінності у фонетиці, граматиці, лексиці/, наявністю ілюзії можливості мовної комунікації без особливих розумових та мовленнєвих зусиль та наявністю інтерференції умінь і навичок російської мови.

Вітчизняні та зарубіжні лінгвісти і методисти Л.А.Булаховський, О.О.Жлутенко, Є.М.Верещагін, О.М.Біляев, А.Є.Супрун, К.Бабов, Е.Хауген, Я.Ахас, З.Харчук, О.Арохова) вважають вивчення мов, що належать до абсолютно різних щодо рідної мови систем, у певному розумінні легшим, ніж генетично близьких, оскільки дуже сильним є інтерферуючий вплив рідної мови на вивчувану.

Під лексичною інтерференцією розуміють використання в текстах однієї з мов біглога повнозначних слів другої мови, в тому числі спільнокорених, але по-різному формених у словотворчому відношенні, а також використання слів мови, на якій будується текст, у значеннях, властивих другій мові. Види лексичної інтерференції визначали А.Е.Кармінський, А.М.Кожин, Л.П.Крисін, З.П.Даунене, М.Б.Успенський, Л.О.Муріна, М. Затовканюк, К.Г.Бабов та ін. По-перше, це власне лексична, лексемна інтерференція, коли замість лексеми української мови, на якій створюється текст, вживається лексема російської мови /"Ми купили арбуз"/. Другий тип лексичної інтерференції характеризується як семантична інтерференція, тобто використання учнями слів російської мови в значенні, властивому його еквіваленту в українській мові, але не характерному для цієї мови /"Вночі гарно світила луна"/. У цьому

випадку наявне використання в одній із мов слова в значенні, не властивому даній, а характерному для іншої мови біглота" /А.Є. Супрун/.

Вивчення причин виникнення і виявлення інтерференції дозволяє тією чи іншою мірою прогнозувати інтерференцію при двомовності і провести відповідну профілактику. Інтерференційні помилки виникають у цих випадках, коли деякі явища другої мови засвоєні недосить міцно, коли при цьому явища другої мови чимось подібні до явищ рідної мови, але не тотожні їм.

Основна і найважливіша профілактика інтерференції, вважають А.Є.Супрун і А.П.Клименко, - це спрямованість навчання другої мови на вироблення автономного творення текстів обома мовами, вироблення навичок переключення механізмів творення текстів з одної мови на іншу і оптимального самоконтролю за творенням текстів, увага до міцного засвоєння виучуваного матеріалу, необхідної повноти його, що мають мету забезпечити відсутність в учнів сумнівів у правильності засвоєного.

Основним шляхом подолання інтерференції, доводять Н.А.Пашківська, О.М.Біляев, є автоматизація мовленнєвих умінь і навичок і свідоме зіставлення різних форм російської і української мови, тобто фіксування уваги учнів-росіяни на тих критичних моментах, де особливо чітко виявляється різниця в системах двох мов /як у змісті, так і в формах передачі його/.

Для правильного розуміння процесів навчання другої мови велике значення мають роботи І.М.Сеченова, І.П.Павлова і дані сучасної психо-фізіологічної науки. Вчення І.М.Сеченова про процеси утворення тимчасових зв'язків, про асоціації, про виникнення мислення на основі чуттєвого відображення об'єктивної дійсності

/реальності/ дає нам фізично логічне пояснення ряду психологічних процесів школярів. Учення І.П.Павлова про динамічний стереотип розкриває психологічні особливості формування двомовності. В ході практичного оволодіння російськомовними учнями українською мовою відбувається утворення нового динамічного стереотипу.

Стаді знання, уміння і навички з російської мови можуть мати як позитивний, так і негативний гальмуючий вплив на формування нових знань, умінь і навичок з української мови. Усунення взаємного гальмування стереотипів, на думку ряду психологів /Б.В.Белаяв, І.О.Синица, Н.В.Іліададзе/ відбувається шляхом свідомого зіставлення, порівняння явищ вивчуваної мови з рідною. Завдання полягає в тому, щоб зробити новий мовленнєвий механізм автономним на етапі практичного використання.

В основі вироблення мовленнєвого механізму лежать лексичні уміння і навички, що забезпечують реалізацію висловлення.

У сучасній педагогічній і психологічній літературі немає загальноприйнятого розуміння співвідношення навичок і умінь у структурі навчальної діяльності. П.Я.Гальперін, Д.Б.Ельконін характеризують уміння як послатні дії, при виконанні яких шляхом застосування теоретичних знань набуваються уміння, які автоматизуються, стають навичками.

Найбільш прийнятним для методики, на думку І.В.Галлінгера і С.І.Дьвова, є розуміння навички як автоматизованого компонента, включеного в структуру більш складних дій-умінь. А.М.Алексюк, К.С.Овстуж, Д.Є.Ніколенко та інші характеризують уміння через навички. Отже, такого визначення поняття "уміння" ще немає.

Саме поняття "лексичні уміння" сформульоване М.Т.Барановим:

"лексичні /точніше лексикологічні/ уміння – це уміння застосовувати на практиці знання про словникову систему мови. Вони охоплюють діяльність учнів, зв'язану як з розпізнаванням, так із вживанням явищ, вивчених у цьому розділі науки про мову".

Шкільна практика дозволила визначити доступність таких умінь: розпізнавання в контексті вивчених лексичних явищ; підбір і групування їх; використання у власному мовленні /з різними метами/; користування словниками різних типів.

У сукупності ці уміння забезпечують засвоєння і закріплення одержаних знань з лексики. Психологи згодні в тому, що уміння базуються лише на основі знань, умінь і навичок, засвоєних раніше.

Аналіз наукової літератури дозволив визначити основні умови успішного формування лексичних умінь і навичок у дітей. Одним з головних є опора на знання про слово як мовну одиницю, набуті в початкових класах, і уміння та навички роботи зі словом, вироблені на уроках української мови в I-4 класах. Основною будь-яких умінь і навичок з мови, в тому числі і лексичних, є лінгвістичні знання. Успіх у формуванні лексичних умінь і навичок залежатиме від того, наскільки ефективно організована навчальна діяльність школярів, правильно відібрані теоретичні поняття для засвоєння з урахуванням вікових особливостей дітей /М.Т.Баранов/.

Необхідною умовою результативності навчального процесу є врахування послідовності формування мовних умінь /Т.Я.Гальперін/, забезпечення безперервного розвитку й удосконалення умінь і навичок з допомогою спеціальної системи практичних завдань і вправ.

Шкільна практика показує, що вивчення лексичних понять і формування необхідних лексичних умінь буде відбуватися цілеспрям-

мованню і дасть кращі результати за умови організації навчання на міжпредметному рівні. На необхідність пов'язувати вивчення лексичних понять з аналізом мови літературних творів, включених у шкільний курс, указували багато методистів, зокрема М.А.Рибнікова, В.В.Голубков, А.Д.Дейкіна, М.Т.Баранов та інші.

Важливим для успішного формування лексичних умінь і навичок є врахування того, що українська мова у школах з російською мовою навчання вивчається як друга, що зумовлює необхідність, по-перше, опори на уміння і навички з російської мови під час засвоєння теоретичних знань з лексики, по-друге, врахування явища транспозиції та інтерференції в процесі вирошення практичних умінь.

Вивчення мовного матеріалу слід організувати укрупненими частинами з використанням узагальнюючих таблиць і схем, це дасть можливість вивільнити на уроці час для роботи над формуванням практичних умінь і навичок, сприятиме інтенсифікації навчання лексики української мови /О.М.Біляєв, Н.А.Пашківська/.

Суттєве значення для формування лексичних умінь має також організація повторення вивчених лексичних явищ під час засвоєння інших мовних розділів.

Таким чином, лінгвістичне обґрунтування методики вивчення лексики української мови спирається на положення лінгвістики про єдність мови і мовлення, що вимагає вивчення лексичних понять, які будуть активно використовуватись учнями в мовленні. Зіставний аналіз лексичного складу української і російської мов вказує на необхідність особливої уваги до частково подібних і специфічних мовних фактів під час засвоєння лексики, врахування психолінгвістичних особливостей засвоєння української мови як другої в умовах

лексичної подібності російської і української мов.

У другому розділі - "Стан роботи над формуванням лексичних умінь і навичок" - подається аналіз змісту навчальних програм і підручників з української мови для шкіл з російською мовою навчання, методичної літератури з питання навчання лексики, описується узагальнений досвід роботи над темою "Лексика" вчителів-практиків, дається аналіз стану формування лексичних умінь і навичок у школярів, намічаються шляхи реалізації завдань вивчення лексики та формування лексичних умінь і навичок у школах з російською мовою навчання.

Критичний аналіз навчальних програм та підручників, методичної літератури виявив, що вивчення лексики як самостійного рівня мови на різних етапах життя школи має багатопланові вирішення: від поодинокого вивчення словникового складу і окремих лексичних одиниць до вивчення лексики як самостійного розділу науки про мову, як лексико-семантичної системи.

Лексикологія як самостійний розділ не вивчалася в школі до 70-х років, проте роботі над словом відводилось значне місце у програмах і підручниках з мови. Тривалий час окремі лексичні явища з'ясовувалися під час вивчення граматичних, орфографічних тем, читання і аналізу художнього твору тощо. Це пояснювалося тим, що в традиційній лексикології словниковий склад розглядався насамперед в статичі, а тому і з шкільної практики увага зверталась на окремі факти, ізольовані слова. Не розмежовувалися поняття "словникова робота" і "вивчення лексики", робота над значенням і нормами вживання слів провадилася принагідно, у зв'язку з вивченням різних тем, а також на уроках літератури.

У 60-70 роки було розроблено зміст і прийоми вивчення лексикології у шкільному курсі мови (М.Т.Баранов, В.В.Арцеза,

А.В.Пруднікова, О.М.Біляев, Л.С.Симоносенкова, Н.А.Пашківська та ін.). Розділ "Лексика" було введено у шкільні підручники (пізніше - "Лексикологія").

У навчальних програмах було визначено спеціальні уміння, якими повинен оволодіти учень під час вивчення розділу "Лексика": пояснювати значення слів, користуватись словниками, добирати групи слів за значенням, за вживанням, за походженням та використовувати їх у власному мовленні. Нині діюча удосконалена програма з української мови розглядає лексику як самостійний розділ науки про мову, в якому вивчається словниковий склад, погрупований за різними ознаками: семантичними, за походженням, за сферами вживання, за активним і пасивним запасом. Відповідно і підручники з української мови подають теоретичні відомості про лексичне значення слова, синоніми, антоніми, омоніми - 5 клас; загально-вживані, діалектні, запозичені, професійні, застарілі слова, неологізми - 6 клас. Крім того, передбачається ознайомлення учнів з тлумачним словником як необхідним довідником під час вивчення лексики.

У сучасній лінгводидактиці об'єктом лексики визначено слово як одиниця лексико-семантичної системи, а для словникової роботи основним є збагачення словникового запасу учнів.

Зміст, принципи, методи і прийоми навчання лексики узагальнені і систематизовані М.Т.Барановим, А.В.Прудніковою, І.С.Олійником, М.І.Пентилюк та іншими.

Учені-методисти А.Б.Супрун, О.М.Біляев, Н.А.Пашківська, Т.О.Дикун, Г.М.Іваницька, Н.К.Мєсяц приділяють значну увагу питанню вивчення лексики в умовах двомовності, виділяється два аспекти цієї роботи: семантизація слів і правильність уживання їх у мовленні.

ні. У психолого-педагогічних та методичних розвідках (І.О.Саниця, Л.М.Прокіленко, Ч.А.Лавківська, В.С.Олішак, А.С.Зулура, О.М.Біллєв, М.Б.Успенський та ін.) відзначається необхідність залучення рідної мови учнів з метою семантизації слів влучливої мови, обґрунтовується залежність запам'ятовування слова від вибору прийому семантизації, даються рекомендації щодо використання позитивного переносу знань, умінь і навичок і попередження лексичної інтерференції.

Отже, робота з лексики у школі розглядається як педагогічно організований процес, спрямований на оволодіння лексичними поняттями сучасної і історичної лексикології української мови та формування лексичних умінь і навичок.

Для одержання вихідних даних, що характеризують рівень сформованості лексичних умінь і навичок, проведено констатуючий експеримент у школах з російською мовою навчання: № 48, 53 м.Києва, № 31, 30, 36 м.Херсона, № 2, 4 м.Цюрупинська, № 3, 4 смт.Снігурівка Миколаївської області. Було охоплено 899 учнів 5-6 класів.

Частина завдань експерименту була орієнтована на виявлення рівня володіння школярами теоретичними знаннями з лексики, які сформувалися в них на основі вивчення розділу "Лексикологія" у 5 і 6 класах. Ряд завдань дозволив виявити знання учнів про центральні поняття лексики - "слово" і "лексичне значення", набуті в практичній роботі над словом. Окремі завдання були спрямовані на виявлення труднощів засвоєння лексики, зумовлених специфікою української мови, а також умовами вивчення її як другої.

Для визначення уявлень про слово проаналізовано 474 письмових відповідей п'ятикласників і 425 - учнів 6-х класів. Результати констатуючого зрізу в 5 класах дозволили зробити висновки про

те, що більшість учнів не має чіткого явлення про слово і його місце в мовній системі /повну характеристику слова дали всього 2 учні/; не володіє прийомами розкриття значень слова як в тексті, так і поза ним /основний спосіб – переклад російською мовою/, не може відтворити жодного ряду синонімів більш-менш повно, відчуває значні труднощі у тлумаченні власне українських слів, у виборі слів і фразеологізмів при створенні тексту.

Метою другого етапу констатуючого експерименту /6 клас/ було перевірити рівень умінь знаходити різні лексичні явища в текстах різних стилів, обгрутовувати доречність їх вживання, використовувати самостійно слова різних лексичних шарів при творенні власних текстів різних стилів.

Аналіз письмових завдань дозволив зробити висновки про те, що, закінчивши вивчення розділу "Лексикологія", учні так і не усвідомили відмінності між національною і літературною українською мовою /59,8%/, не мають чіткого уявлення про взаємодії різних шарів лексики, а звідси – не можуть визначати риси схожості і різниці між ними /47,8%/, причини появи і зникнення тих чи інших слів /98%/. Тобто і після вивчення теми цілісного уявлення про лексичний склад української мови в учнів не з'явилось.

Аналіз творчих робіт показав, що у школярів не сформовано уміння помічати в тексті лексичні помилки, немає уявлення про те, які помилки слід відносити до лексичних і як з ними працювати. Найбільш поширені у письмових творах такі помилки: вживання слів у невластивому значенні /5 клас – 27,4%; 6 клас – 21,3%/; лексичні русизми /32% і 29%/; не виправданий лексичний повтор і тавтологія /33,2% і 23,7%/; порушення лексичної сполучуваності /19,1% і 15,6%/; лексичні кальки з російської мови /17,8% і 13,3%/.

Той факт, що лексичні русизми і невиправдані повтори становлять разом 55,2% /5 клас/ і 57,7% /6 клас/ мовленнєвих помилок, свідчить також про бідність активного словникового запасу школярів, відсутність чуття мови, невимогливе ставлення до власного і чужого мовлення, не увагу до вибору слова, недбалість в оформленні висловлювань.

Крім цих причин, оволодіння українською лексикою учнями шкіл з російською мовою навчання ускладнюється кож особливостями словникового складу української мови, у якому подібна з російською лексика має відмінності в граматичному оформленні.

Аналіз відвіданих уроків дав можливість встановити причини низького рівня сформованості лексичних умінь і навичок. Серед них основні:

1/ до вивчення розділу "Лексикологія" робота з лексики ведеться епізодично, майже не приділяється уваги практичному засвоєнню способів пояснення значень слів;

2/ розділ "Лексикологія" вивчається без урахування однаковості теоретичних відомостей в обох вивчуваних мовах /російській і українській/;

3/ мало уваги приділяється формуванню комунікативних умінь на матеріалі власне української лексики;

4/ на уроках обох мов застосовуються ідентичні методи, прийоми і засоби роботи, що не викликає в учнів зацікавленості у засвоєнні лексики української мови.

У результаті аналізу причин низького рівня сформованості лексичних умінь значної частини учнів зроблено висновок, що можливості для реалізації основних завдань навчання лексики у російськомовній школі слід шукати:

1/ у перебудові структури уроку і навчального матеріалу, вивчення теми укрупненими логічно завершеними частинами з використанням узагальнюючих схем і таблиць;

2/ у розробці системи вправ, спрямованих на засвоєння максимальної кількості власне українських слів та лексичних норм української мови, формування лексичних умінь та навичок учнів.

У третьому розділі - "Дослідне навчання за пропонуваною методикою" - розкривається зміст і методика дослідного навчання, хід формуючого експерименту, аналізуються його результати.

Відповідно до завдання дослідження - розробити інтенсивну методику формування лексичних умінь і навичок - було складено програму дослідного навчання, яка включала зміст роботи і формування навчально-мовних та комунікативних умінь з лексики під час вивчення всіх мовних тем у 5-6 класі. Програму побудовано таким чином, щоб на кожному наступному етапі учень все більше наближався до самостійного комунікативно-доцільного лексичного пошуку, від розпізнавання й аналізу лексичного явища в авторському тексті на першому етапі до самостійного вживання його у власному мовленні.

Реалізація програми дослідного навчання проводилась у три етапи:

I-й - пропедевтичний - передбачав практичну роботу над визначенням лексичного значення слова, багатозначність його, синонімами та антонімами з метою збагачення словникового запасу учнів, розвитку чуття мови, попередження лексичних помилок в усному та писемному мовленні /5 клас до вивчення розділу "Лексикологія"/

II-й - спеціальний - під час вивчення розділу "Лексикологія", в процесі якого вивчалися лексичні поняття, що характеризують слово

з боку значення, вживання, походження, завершувалось формування навчально-мовних лексикологічних умінь, відпрацьовувались комунікативні уміння вживати лексику різних шарів у власному мовленні.

Цей - аспектний /або проєктивальний/ - передбачав лексику роботу під час вивчення інших мовних тем і мав на меті повторення знань з лексики, здержаних на спеціальному етапі, зіставлення граматичними явищами, закріплення навчально-мовних лексичних умінь і розвиток комунікативних умінь користуватись лексичним багатством української мови.

Основним типом уроку для навчального експерименту вибрані уроки формування умінь і навичок.

Як показали спостереження, успішному опануванню учнями знань про слово, формуванню в них лексичних умінь і навичок передшляхує головним чином нерациональні розподіл часу на вивчення теоретичних відомостей і виконання практичних завдань і вправ на уроці.

Традиційний виклад теоретичного матеріалу малими дозами неефективний, бо залишає мало часу для вироблення практичних умінь. Тому програмой дослідного навчання передбачалося створення узагальжувальних схем, таблиць-опор для швидкого відтворення і поповнення тих знань з розділу "Лексикологія", які учні уже одержали на уроках російської мови.

При вборі найбільш ефективних методів і прийомів навчання лексики враховувалася їх відповідність не тільки особливостям змісту вивчуваної теми, але і принципам навчання української мови, зокрема лексико-віковим можливостям учнів 5-3 класів.

Успішній реалізації завдань дослідного навчання сприяло застосування таких методів, як: бесіда і використання наочності; робота з підручником і спостереження над мовою; практичні вправи і про-

дублювання мовлення. Крім того, в умовах російськомовної школи враховувався метод організаційної транспозиції, тобто опори на рідну мову.

На різних етапах уроку залежно від застосовуваного методу використовувалися різноманітні ефективні прийоми, що сприяли інтенсифікації засвоєння вивчуваного матеріалу та формування умінь і навичок. Серед них - прийом презентації лінгвістичного терміна /наприклад, Тлумачний словник/; біографічний екскурс /наприклад, Борис Грінченко - укладач "Словаря української мови"/, історична довідка /походження слів/, прийом ситуативного мовлення, прийом порівняння і зіставлення, прийом складання тематичних і асоціативних словників тощо.

У зв'язку з вивченням української мови як другої, близької за лексичними, фонетичними та граматичними ознаками до російської, основною формою діяльності учнів під час засвоєння лексики української мови є вправи. У систему лексичних вправ входили власне лексичні /лексико-семантичні і логіко-лексичні/, лексико-граматичні, лексико-орфепічні і лексико-стилістичні, ситуативні та вправи на конструювання і реконструювання текстів з різними лексичними одиницями. Усі види вправ, складаючи найбільш важливу частину експерименту /поряд із засвоєнням понять/, забезпечили розвиток лексичних і мовленнєвих умінь.

Під час експериментальної перевірки ефективності пропонованої методики навчання лексики української мови в школах з російською мовою навчання учнями 5-6 класів був запропоновано вісім варіантів контрольних завдань.

У результаті порівняльного аналізу якості знань і умінь учнів було виявлено таку різницю /у %/ рівнів у контрольних і експериментальних класах: I варіант -- 20%; II варіант - 18%; III варіант - 18%; IV варіант - 23%; V варіант - 16%; VI варіант - 25%; VII варіант - 22%; VIII варіант - 15% /цифри округлені/. У середньому рівень лексичних знань і умінь в експериментальних класах на 20% вищий ніж у контрольних.

У висновках узагальнено результати дослідження:

1. З'ясовано, що початок теоретичного матеріалу з лексичних угрупованями частинами з використанням узагальнюючих таблиць і схем-опор вивільняє більшу частину часу на уроці для формування практичних лексичних умінь, спряме інтенсифікації навчання, комунікативній спрямованості його.

2. Відповідно до мети і завдань формування лексичних умінь виділено три етапи в роботі над лексиком в 5-6 класах: пропедевтичний /практичне засвоєння лексичних знань і умінь/; спеціальний /набуття теоретичних знань про слова/; закріплюючий /повторення і закріплення знань і умінь з лексики під час вивчення інших т.м./.

3. Враховуючи ідеатичність завдань по формуванню лексичних умінь у програмах з української і російської мов, зроблено спробу визначити ці навчально-мовні і комунікативні уміння з лексики, формування яких повинно бути завертене на урках української мови. в школах з російською мовою навчання.

4. Під час експериментальної апробації було виявлено, що найбільший ефект у формуванні лексичних умінь дає поєднання таких методів і прийомів роботи на уроці, як: бесіда і використання наочності; робота з підручником і спостереження над мовою; практичних вправ і продукування мовлення, доведено, що застосування системи лексичних і ситуативно-комунікативних вправ інтенсифікує

процес засвоєння української лексики російськомовними учнями.

Педагогічний експеримент показав ефективність розробленої нами методики формування лексичних умінь і навичок учнів 5-6 класів шкіл з російською мовою навчання.

Таким чином, було досягнуто мету дослідження і підтверджено висунуту гіпотезу.

Основні результати дослідження висвітлені в таких публікаціях автора:

1. Робота словесника над попередженням інтерференції в школах з російською мовою навчання: Українська мова і література в школі, 1991, № II, с.16-26.

2. Тематичний словник на уроках української мови в школах з російською мовою навчання: Українська мова і література в школі, 1992, № 9-10, с.3-4.

3. Ознайомлення учнів з місцевою лексикою під час вивчення творів Миколи Куліша: Тези наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Миколи Куліша, - Херсон, 1992, с.96-97.

4. Використання козачьких літописів під час вивчення теми "Лексикологія" у 6 класі: Тези доповідей наукової конференції, - Херсон, 1992, с.II0-III.

5. Роль словникового мінімуму у формуванні лексичних умінь і навичок учнів шкіл з російською мовою навчання: Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції, - Херсон, 1992, с.56-57.

Підписано до друку 24.04.93р. Формат паперу 60x84 1/16
обсяг д.а. і Замовлення 2626 Тираж 100 пр.

Діялка операт.полігр. ДМ НВО "Цукор" Київ-24, вул.
Енгельса, 20